

О. В. Задорожній

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ПРИНЦИП
НЕПОРУШНОСТІ КОРДОНІВ У ЄВРОПІ ТА АГРЕСІЯ
РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ**

Як відомо, держави є основними суб'єктами міжнародного права, і суб'єктами універсальними, адже не може бути таких міжнародно-правових відносин, учасником яких не могла би бути держава [22, с. 23–24]. Найбільш важливими ознаками держави вважаються суверенітет, територія, населення і влада [47]. Правова теорія та практика свідчать: незалежно від того, як визначаються вимоги державності, абсолютно необхідним є критерій території. Неможливо уявити собі державу як суб'єкта міжнародного права, що має права та обов'язки, без узгоджених територіальних меж [86, с. 563]. У Міжамериканській конвенції про права та обов'язки держав 1933 р. (ст. 3) визначено: «Держава як особа міжнародного права повинна мати: а) постійне населення, б) певну територію, с) уряд, d) здатність вступати у відносини з іншими державами» [56], подібні положення властиві і доктрині міжнародного права.

Розвиток міжнародного права на основі виняткової влади держав у визначених територіальних межах призвів до того, що територія стала, як вказав Д.О'Коннелл, «можливо, найважливішою категорією міжнародного права» [85, с. 403]. Принцип виняткового суверенітету держави на своїй території передбачає як владу держави щодо території, так і відсутність у інших держав права претендувати на ту ж територію. Д.Боуетт розглядав принцип суверенітету держави на своїй території як визначальний у міжнародному праві [49, с. 29]. У справі про протоку Корфу 1949 р. Міжнародний Суд ООН чітко визначив, що «принцип поваги до територіального суверенітету у стосунках між незалежними державами є основою міжнародних відносин» [57, с. 4, 35].

При цьому неодмінним атрибутом держави є не просто територія, а територія, окреслена кордонами. Вона є найважливішим компонентом суверенітету держави, адже в державно-правовому аспекті територія тісно пов'язана із суверенітетом – верховенством влади всередині держави та

незалежністю у зовнішньому середовищі, що характеризується повнотою законодавчої, виконавчої та судової влади держави на її території [4, с. 663–664].

З іншого боку, територія у фізичному сенсі, як середовище проживання, приналежність надр, суходолу, прилеглих до нього вод завжди була предметом першочергових інтересів племен, націй, народів. Природно, що проблема територіального розмежування займала і займає надзвичайно важливе місце у відносинах між державами протягом століть та нерідко стає «яблуком розбрату». Спорі виникають, як правило, не просто через конкретної ділянки території як такої, а мають чітко визначені економічні, політичні та військово-стратегічні причини [1, с. 2].

За оцінками Гьортца і Діля, протягом менше ніж два сторіччя (1816–1980 рр.) відбулось 770 змін державних кордонів. Блейк зазначав, що лише протягом 1950–1997 рр. у Європі мали місце 32 територіальних спори та суперечки. З 1980 р. 25 спорів щодо кордонів було передано до міжнародних судових органів [92, с. 13].

Водночас ідеться не лише про міжнародні ситуації, суперечки і спори, а й про збройні конфлікти, причиною яких було бажання держав отримати нові території. Жорстокі і кровопролитні війни за території охоплювали цілі континенти і навіть весь світ, а їх осердям був європейський регіон. Військовими конфліктами з найбільшою кількістю держав-учасників, бойових зіткнень та жертв є Тридцятирічна війна 1618–1648 рр., Перша і Друга світові війни, розв'язані найбільшими державами Європи для захоплення нових територій і поділу світу [19, с. 2].

Оскільки на сучасному етапі розвитку міжнародної спільноти одним з її першочергових завдань є попередження та врегулювання конфліктів, особливу увагу держави приділяють необхідності суворого дотримання міжнародно-правових принципів територіальної цілісності та непорушності державних кордонів. Нинішні загрози, що постали перед світовим співтовариством у зв'язку з агресією Російської Федерації проти України, зумовленої, серед іншого, прагненням окупувати та анексувати частину території суверенної держави, вимагають рішучої та консолідованої реакції. Актуальним завданням науки міжнародного права в цьому контексті є звернення до норм, пов'язаних із принципом непорушності кордонів, аналіз історії становлення, нормативного змісту, сфери застосування, особливого значення цього принципу для європейського регіону, де непорушність державних кордонів утвердилась в якості імперативної норми міжнародного права.

Розвиток міжнародно-правової регламентації відносин держав щодо кордонів. Виникнення поняття «державний кордон» пов'язують із виникненням інституту держави у період середньовічного міжнародного права. Однак договірне визначення лінії кордонів та закріплення норм щодо їх недоторканності відбувалось і в період міжнародного права Стародавнього світу. Так, в угоді царя країни хетів Суппіліліуми I та правителя Митанні Шаттівази 1350 р. до н.е. визначено лінію проходження кордону

і передбачено зобов'язання сторін не порушувати кордон [7, с. 256–257]. У договорі між єгипетським фараоном Рамзесом II та хетським царем Хаттусілісом III, укладеному в 1258 р. до н.е., йдеться про заборону спроб сепаратизму та зміни існуючих кордонів [71]. У договорах часто регламентувався і статус прикордонних територій. У греко-римський період остаточно сформувалася концепція «справедливої війни», однією з підстав якої вважалося порушення встановлених кордонів. Проте військові конфлікти і територіальні завоювання не вважались протиправними, війна була правомірним засобом набуття території.

У період Середньовіччя територіальна держава стає суб'єктом міжнародного права, основою якого є населення і територія, окреслена кордонами, територія, яку правитель охороняв та з населення якої стягував податки. В епоху феодальної роздробленості суттєвий внесок в інституціоналізацію кордонів було зроблено у зв'язку з розвитком процедури стягнення митних платежів за транзит територією [62, с. 84–85].

Повсюдно укладались угоди, які стосувались територіального верховенства; важливе місце з-поміж них належить мирним договорам, укладеним після завершення бойових дій (мирний договір імператора Фрідріха I з Лігою міст Ломбардії 1183 р., мирний договір між королем Данії та Ганзейськими містами 1370 р.).

Приналежність та правовий статус територій було врегульовано низкою договорів про союз – договором між імператором Фрідріхом II і королем Франції Луї IX 1227 р., союзом Карла Анжуйського, Філіппа Куртенойського та Венеції 1281 р., договором короля Англії Едварда I і романського короля Адольфа Нассау 1294 р., договором короля Англії Едварда III та короля Португалії Альфонсо IV 1353 р. [8, с. 80]. Відповідно до Тордесільяського договору 1494 р. встановлено лінію проходження кордону між португальськими і кастильськими володіннями. Порушення визначеного кордону, як і в період міжнародного права Стародавнього світу, вважалося приводом для законної війни [62, с. 86]. Водночас збройні конфлікти за території продовжували бути звичним явищем, найбільше страждав від них європейський регіон, держави якого постійно вели між собою війни, спричинені експансіоністськими прагненнями [77].

Особливо кривавою стала Тридцятилітня війна 1618–1648 рр. між європейськими державами, найбільш руйнівна в історії людства до світових війн XX ст. За підсумками цього збройного конфлікту було укладено Вестфальський мир – Оснабрюцький договір між імператором Священної Римської імперії та його союзниками із Швецією та її союзниками [87] і Мюнстерський договір між імператором Священної Римської імперії, папською курією та Францією [82]. Вестфальські договори сформуливали територіально-політичний устрій в Європі на основі закріплення післявоєнного *status quo*, відповідних територіальних змін, стали основою для наступних міжнародних договорів між європейськими державами, стабільності їхніх територій та кордонів. Кордони, закріплені Вестфальським миром, протримались у незмінному вигляді до наполеонівських війн 1799–1815 рр. [6, с. 265].

Тим не менш війни за території в Європі, хоча і меншого масштабу, не припинялись та визнавались правомірними, за їхніми підсумками укладались мирні договори, що фіксували приналежність відповідних земель (Аахенський мир 1668 р., мирні договори Німвегенського конгресу 1678–1679 рр., Рісвікський мирний договір 1697 р., договори Утрехтського конгресу 1713–1714 рр., Ніштадтський мирний договір 1721 р.).

Особливе значення Вестфальського миру (Мюнстерського договору) пов'язане із закріпленням у ньому принципу *uti possidetis, ita possideatis* – «як володієте, так і володійте», тобто збереження існуючого стану речей стосовно державних територій, який можна вважати прообразом принципу непорушності кордонів [96, с. 593].

Цей термін першопочатково використовувався магістратами у Стародавньому Римі при вирішенні питань, пов'язаних із застосуванням норм приватного права. Він забезпечував продовження володіння нерухомою власністю особами, в яких вона фактично перебувала, навіть за відсутності підтверджуючого документу, але при дотриманні певних умов [78, с. 6]. Через багато століть концепція *uti possidetis* була застосована до міжнародного права [61, с. 22–23]. При цьому розрізняли дві форми відповідного принципу – *uti possidetis de jure* та *uti possidetis de facto* [88, с. 14]. Застосування *uti possidetis* стало широко розповсюдженим у міжнародному праві в ситуаціях, пов'язаних із припиненням війн [90], при укладенні мирних договорів, які закріплювали *status quo postbellum* [91].

Принцип *uti possidetis* відіграв важливу роль на початку XIX ст., коли використовувався для запобігання колонізації колишніх територій Іспанської імперії іншими європейськими державами. Латиноамериканські держави побоювалися, що європейці вважатимуть деякі території колишньої імперії «нічийною землею», або ненаселеною територією, і таким чином зможуть набувати їх просто шляхом ефективної окупації. По суті, *uti possidetis* передбачає, що кордони нових держав співпадають з кордонами, які в них були, коли вони були адміністративними одиницями колоніальної держави [102, с. 67–97]. Цей підхід відіграв важливу роль у XX ст., у часи деколонізації і розпаду Радянського Союзу та Югославії.

Подальший розвиток класичного міжнародного права пов'язують із подіями Великої французької революції 1789–1799 р. і Віденського конгресу 1815 р., із закріпленням концепції основних прав і обов'язків суб'єктів міжнародного права (передусім, держав), міжнародної юрисдикції, територіального верховенства та суверенітету держав. Суверенітет, незалежність, територіальна цілісність, невтручання у внутрішні справи декларувалися в якості основних засад відносин між державами [20, с. 43]. Принцип територіальної цілісності держав був закріплений у конституціях, інших законодавчих актах європейських держав, у міжнародних договорах [9, с. 30–37]. Однак його застосування було обмежене у зв'язку з продовженням визнання права держави на війну, що вважалось правомірною підставою набуття території.

Визначна роль належить Віденському конгресу 1815 р., що відбувся після поразки Наполеона у кровопролитних завойовницьких війнах у Єв-

ропі (1799–1815 рр.). Було встановлено нові кордони між державами регіону і нормативно закріплено нову систему міжнародних відносин на основі принципу балансу сил між найбільшими державами – Францією, Великою Британією, Австрією, Пруссією та Росією (так званий «Європейський концерт»), що проіснувала до Першої світової війни 1914–1918 рр.

Віденська система міжнародних відносин, як і Вестфальська, мала європоцентричний характер та передбачала імперський принцип контролю над територіями в межах колоніальних імперій. Хоча анексії і контрибуції залишалися формами міжнародної практики, великі держави вже не розглядали в якості реальної мети розчленування або ліквідацію іншої великої держави. У цей період розвивається міжнародно-правова аргументація принципу невтручання, правомірності чи заборони загарбницьких війн [72, с. 157–158].

На Берлінському конгресі 1878 р. було визнано незалежними державами Сербію, Чорногорію та Румунію, обмежено територію Болгарії, що з політичної точки зору зміцнило її суверенітет та ліквідувало подальшу феодалізацію з боку Туреччини [48, с. 841].

Наступним великим збройним конфліктом, найбільшим в історії людства на той момент, стала Перша світова війна 1914–1918 рр. Вона стала першим військовим конфліктом справді глобального масштабу [70, с. 10], з жертвами у понад 20 млн. людей. До подій 1939 р., пов'язаних із Другою світовою війною, Перша світова війна називалася «Світовою війною» або «Великою війною» [74, с. 14; 94, с. 64]. Причиною війни 1914–1918 рр. були спори за території та вплив між імперіалістичними державами Європи [105, с. 80] (у США її називали «Європейською війною»), більшість жертв та руйнувань також зазнав цей регіон [116].

Через півроку після закінчення бойових дій Німеччина була змушена підписати Версальський договір від 28 червня 1919 р., складений державами-переможницями на Паризькій мирній конференції [18, с. 2]. Договір став «міжнародно-правовим завершенням» Першої світової війни і поряд з іншими післявоєнними договорами юридично закріпив відповідні територіальні зміни [115, с. 49]. У Версальському договорі і Статуті Ліги Націй 1919 р. йдеться про принцип територіальної цілісності (ст. 10): Члени Ліги зобов'язуються поважати і зберігати від будь-якого зовнішнього вторгнення територіальну цілість і існуючу політичну незалежність усіх членів Ліги. У разі нападу, загрози або небезпеки нападу Рада визначає заходи для забезпечення виконання цього зобов'язання [107].

У Додатку А Локарнського договору між Німеччиною, Бельгією, Францією, Італією і Великою Британією 1925 р. (стаття 1) передбачалося: Високі Договірні Сторони гарантують індивідуально і колективно, як це встановлено в нижченаведених статтях, збереження територіального status quo, що впливає з кордонів між Німеччиною та Бельгією і між Німеччиною та Францією, і недоторканність зазначених кордонів, як вони встановлені Версальським мирним договором 1919 р., або на виконання мирного договору, а також дотримання положень ст. 42 і 43 зазначеного договору щодо демілітаризованої зони [76, с. 290–301].

У Паризькому договорі 1928 р. (Пакт Бріана-Келлога) сторони заявили про засудження звернення до війни для врегулювання міжнародних спорів і відмову у своїх відносинах від війни як знаряддя національної політики, а також визнали, що врегулювання або вирішення всіх спорів чи конфліктів, які можуть виникнути між ними, якого б характеру або якого б походження вони не були, повинно завжди знаходитися тільки в мирних засобах (ці зобов'язання стосувались і спорів щодо кордонів між державами) [113].

Однак ці угоди не змогли зупинити агресивні режими, що встановились у Європі у 20-30-х рр. XX ст. і розв'язали Другу світову війну – найжахливіший збройний конфлікт в історії. Її початок був значною мірою спровокований ганебними договорами, укладеними напередодні війни: Мюнхенською угодою 1938 р., коли, перелякані перспективою війни з гітлерівським режимом, Велика Британія і Франція погодились на окупацію частини Чехословаччини, що призвело до подальшого розділу цієї держави [81], та Договором про ненапад між СРСР та Німеччиною 1939 р. (Пакт Молотова-Ріббентропа) [108] і секретним додатковим протоколом [32], що безпосередньо призвели до розділу Польщі.

Друга світова війна стала вкрай болючим уроком для всього світового співтовариства, особливо для держав європейського регіону, відповідальних за загибель десятків мільйонів людей. Визнання непорушності кордонів, що склалися в результаті війни і післявоєнного розвитку, повинно було стати основоположним у забезпеченні миру та безпеки в Європі [69, с. 223].

Кордони держав Європи після завершення Другої світової війни були закріплені Потсдамським договором 1945 р., укладеним СРСР, США та Великою Британією (встановлено нові кордони Німеччини з Радянським Союзом та Польщею) [63], Паризькими мирними договорами союзників із сателітами гітлерівської Німеччини 1947 р., якими визначено кордони між Італією та Югославією, Угорщиною та Словаччиною, Румунією й Угорщиною, Союзом РСР та Румунією, Болгарією і Румунією, Францією й Італією, СРСР та Фінляндією [65], а також кількома двосторонніми договорами. Однак важливу роль відіграли Тегеранська (1943 р.) і Ялтинська (1945 р.) конференції, на яких лідерами союзників (Й.Сталін, В.Черчилль, Ф.Рузвельт) узгоджувались питання післявоєнних кордонів та нового світового порядку загалом.

Щоправда, подальший розвиток подій у регіоні засвідчив, що ці міжнародні договори не можуть повною мірою забезпечити стабільність та безпеку кордонів, закріплених після перемоги над агресором. Причиною цього стали, передусім, події «Холодної війни», що фактично розпочалась у 1946 р., і розділ Європи між ворожими блоками.

Епіцентром протистояння СРСР та держав Заходу було питання статусу Німеччини. Ця держава, окупована після закінчення Другої світової війни Радянським Союзом (землі Мекленбург – Передня Померанія, Бранденбург, Саксонія-Анхальт, Саксонія, Тюрінгія) та Сполученими Штатами, Великою Британією і Францією (Західна Німеччина та Західний Берлін, що територіально знаходився всередині землі Бранденбург), була об'єк-

том інтересу обох сторін [83, с. 12–14]. СРСР прагнув зберегти єдину Німеччину і перетворити її на «соціалістичну» державу та свого сателіта (подібно до держав Центральної та Східної Європи), керівництвом яким здійснювала б Соціалістична єдина партія Німеччини (СЕПН).

Держави Заходу, звісно, намагались не допустити цього: в грудні 1946 р. для відновлення німецької економіки та перешкодження планам радянської влади Велика Британія та США об'єднали свої зони у «Бізонію» (в 1948 р. після приєднання до неї французької зони утворено «Тризонію»), на цю територію було поширено дію плану Маршалла, створено умови для розвитку ринкової економіки, проведено грошову реформу [112, с. 221].

Боротьба між СРСР та державами Заходу призвела до Першої берлінської кризи 1948 р., коли радянська сторона спробувала здійснити економічну блокаду Західного Берліну [103, с. 11–13]. Після цих подій на території «Тризонії» було утворено Федеративну Республіку Німеччина (ФРН), на окупованих СРСР східнонімецьких землях – прорадянську Німецьку Демократичну Республіку (НДР). Ці держави не визнавали одна одну, НДР визнавали тільки держави «Східного блоку» і Фінляндія.

У 1952 р. Й. Сталіним було піднято питання про об'єднання Німеччини, запропонований проект мирного договору, проте ця пропозиція не знайшла підтримки, в 1955 р. ФРН вступила до НАТО, НДР – до Організації Варшавського договору. У 1957 р. обговорювалася можливість створення конфедерації НДР і ФРН з Державною Радою в якості координаційного органу, однак інтереси СРСР та держав Заходу не співпали, а в тому ж році уряд Західної Німеччини на чолі з К. Аденауером увів у дію «доктрину Хальштейна», яка передбачала автоматичний розрив дипломатичних відносин із будь-якою державою, що визнала НДР [68, с. 180–185].

У 1958 р. розпочалась Друга берлінська криза: СРСР висунув ультиматум, вимагаючи закінчення чотирьохстороннього управління містом і перетворення Західного Берліна в демілітаризоване вільне місто, погрожуючи передати контроль доступу до міста владі НДР і укласти з нею сепаратний договір. Задоволення цієї вимоги у перспективі з великою вірогідністю призвело б до приєднання Західного Берліна до НДР. Після безуспішних переговорів із керівництвом США у Кемп-Девіді (1959 р.) і Відні (1961 р.) Радянський Союз все ж відмовився від свого ультиматуму, але заохочував керівництво НДР до посилення контролю над кордоном між Східним і Західним Берліном і, врешті-решт, до будівництва Берлінської стіни в серпні 1961 р.

Ці події супроводжувались масштабними навчаннями американського військового угруповання та так званім «інцидентом у КПП «Чарлі», що мів перерости у збройний конфлікт [117, с. 36–38].

Міжнародно-правове закріплення та нормативний зміст принципу непорушності кордонів у Європі. Незважаючи на продовження «Холодної війни», європейські держави декларували бажання забезпечити стійкий мир. Так, у 1966 р. було прийнято Декларацію держав Варшавського договору про зміцнення миру та безпеки в Європі, що містила певні

прогресивні положення, хоча і мала очевидне політичне підґрунтя. Держави-учасниці заявили, що, враховуючи напружену обстановку в Європі і небезпеку військового вибуху, вони закликають всі європейські держави розвивати одна з одною добросусідські відносини на основі принципів мирного співіснування, сприяти ослабленню напруженості шляхом одночасного розпуску військових союзів – НАТО та Організації Варшавського договору. Як першочергові заходи пропонувалося домовитися про ліквідацію іноземних військових баз, виведення іноземних військ із чужих територій, скорочення збройних сил обох німецьких держав, недопущення ФРН до ядерної зброї в будь-якій формі, створення в Європі без'ядерних зон, визнання непорушності існуючих кордонів, у тому числі кордону між ФРН і НДР, в якості основи міцного миру в Європі. Для обговорення питань безпеки налагодження співпраці в Європі держави ОВД запропонували скликати загальноєвропейську нараду [111].

Подальше просування в напрямі закріплення непорушності кордонів тісно пов'язане із так званим «процесом розрядки» у відносинах між Радянським Союзом та Заходом. Серед причин «розрядки» називають негативні економічні та політичні наслідки війни у В'єтнамі; результати Карибської кризи (керівники СРСР і США дійшли висновку про необхідність прийняття низки рішень, які б не допустили повторення чогось подібного в майбутньому); усвідомлення державами небезпеки, пов'язаної із загальним розвитком озброєнь; радянсько-китайський розрив, побоювання СРСР стосовно створення китайсько-американського альянсу [50].

Так чи інакше, результатами «розрядки» стали значна інтенсифікація співробітництва та укладення цілої низки договорів між СРСР і США (Угоди про заходи зі зменшення небезпеки виникнення ядерної війни між СРСР і США (1971 р.); Договору про обмеження систем протиракетної оборони (Договір ПРО); Тимчасової угоди про деякі заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1); Документу «Основи взаємовідносин між СРСР і США»; Угоди про співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору в мирних цілях; Угоди про запобігання інцидентів у відкритому морі і в повітряному просторі над ним (1972 р.); Договору про обмеження підземних ядерних випробувань (1974 р.) та деяких інших) [75, с. 197], а також виникнення сприятливих умов для договірного закріплення принципу непорушності державних кордонів у Європі, що мало гарантувати збереження миру і безпеки в регіоні.

Це було здійснено шляхом укладення низки міжнародних актів – двосторонніх договорів між СРСР та ФРН, Румунією і Чехословаччиною (1970 р.), Договору про принципи нормалізації відносин між ФРН та Польщею, Договору про принципи відносин між ФРН та НДР (1972 р.), Договору про двосторонні відносини між ФРН і Чехословаччиною (1973 р.), «Принципів співробітництва між СРСР і Францією» 1971 р., радянсько-американського комюніке 1972 р.

У Московському договорі між СРСР і ФРН від 12 серпня 1970 р. передбачено, що «мир в Європі може бути збережений тільки в тому разі, якщо

ніхто не зазіхатиме на сучасні кордони». Сторони заявили, що «не мають будь-яких територіальних претензій до будь-кого і не висуватимуть таких претензій у майбутньому, ...будуть неухильно дотримуватися територіальної цілісності всіх держав у Європі в їхніх нинішніх кордонах» [114].

«Принципи співробітництва між СРСР та Францією» 1971 р. містили твердження про особливу важливість співпраці двох держав разом з іншими державами для ослаблення міжнародної напруженості, зміцнення безпеки, розвитку мирних відносин між усіма державами Європи на основі низки принципів, першим з яких названо принцип непорушності існуючих у Європі кордонів [29, с. 401].

У Договорі про принципи відносин між ФРН та НДР від 21 грудня 1972 р., який став основою взаємодії сторін до возз'єднання Німеччини, вони заявили про визнання того, що непорушність кордонів і повага до територіальної цілісності та суверенітету всіх держав в Європі в їхніх нинішніх кордонах є основною умовою для миру (преамбула договору), підтвердили недоторканість нині і в майбутньому кордону, що існує між ними, та взяли на себе зобов'язання поважати територіальну цілісність одна одної (ст. 3) [106].

Радянсько-американське комюніке 1972 р. містило положення про готовність сторін сприяти послабленню напруженості, укріпленню безпеки, покращенню відносин та розвитку співробітництва між державами Європи «на основі принципів територіальної цілісності, непорушності кордонів, невтручання у внутрішні справи, суверенної рівності, незалежності і незастосування сили або погрози силою» [73].

У Договорі про взаємну допомогу між ФРН та Чехословаччиною 1973 р. також вказано на пов'язаність принципу непорушності кордонів зі збереженням миру в Європі. У ст. IV йдеться: «Федеративна Республіка Німеччина та Чехословацька Соціалістична Республіка підтвердити недоторканість їхнього спільного кордону зараз і в майбутньому і зобов'язуються поважати територіальну цілісність одна одної без будь-яких застережень. Вони заявляють, що не мають територіальних претензій одна до одної і що вони не будуть пред'являти такі претензії в майбутньому».

У преамбулі ж зазначено укладення Договору «в історичному усвідомленні того, що гармонійне співіснування націй у Європі є необхідним для миру, в рішучості покласти край раз і назавжди катастрофічному минулому у своїх відносинах, особливо у зв'язку з Другою світовою війною, яка завдала незліченні біди народам Європи», також визнання того, що «Мюнхенський договір від 29 вересня 1938 р. щодо Чехословацької Республіки укладений нацистським режимом під загрозою сили», а у ст. 1 визначено, що Мюнхенський договір є недійсним у їхніх двосторонніх відносинах [110].

Варто додати, що і договори між СРСР та ФРН, Польшею та ФРН, СРСР та Чехословаччини, укладені в 1970–1977 рр., визнали Мюнхенський договір 1938 р. недійсним від самого початку та таким, що не має жодних правових наслідків [46, с. 278].

Таким чином, основними елементами принципу непорушності кордонів, закріпленими в цих договорах, стали:

- по-перше, визнання вказаного принципу як найбільш важливої передумови для європейської безпеки;
- по-друге, підтвердження сторонами непорушності кордонів, встановлених після Другої світової війни та післявоєнного врегулювання, що юридично закріпило відповідні політичні та територіальні реалії (особливо важливим було визнання непорушності західного кордону Польщі по Одеру та Нейсе, встановленого Потсдамським договором, кордону між ФРН та НДР, а також кордону між Чехословаччиною та ФРН);
- по-третє, висловлення сторонами відданості та чітких намірів забезпечувати непорушність кордонів і належну реалізацію договорів, укладених для забезпечення миру та безпеки.

Оздоровленню міжнародної ситуації в Європі в цей період сприяло й укладення в 1971 р. Чотиристоронньої угоди щодо Західного Берліна між СРСР, США, Великою Британією і Францією. Угодою було передбачено, що західні сектори міста не є складовою частиною Федеративної Республіки Німеччини і не перебувають під її управлінням. ФРН отримала право представляти інтереси Західного Берліна на міжнародній арені в окремих сферах (таких як представництво Західного Берліна в міжнародних організаціях, консульське обслуговування постійних жителів міста), не зачіпаючи питань безпеки та статусу. Інші розділи угоди врегулювали загальні принципи транзитного сполучення між Західним Берліном і ФРН, перебування жителів Західного Берліна на території НДР. Вирішення питань транзиту і перебування на території НДР віднесено до компетенції німецької влади, тобто урядів НДР та ФРН і сенату Західного Берліну [93].

Після укладення Договору між НДР і ФРН 1972 р. перша була визнана іншими державами (раніше її визнавали тільки СРСР, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія та Фінляндія) і набула членства в ООН (1973 р.).

Таким чином, до середини 1970-х рр. були значною мірою розв'язані найбільш болючі питання відносин між європейськими державами, на міжнародно-правовому рівні врегульовано відповідні відносини. Склався комплекс двосторонніх договорів, що встановлювали принцип непорушності кордонів, було створено необхідні передумови для його загального визнання всіма державами Європи в якості основного принципу безпеки на континенті.

Завершенням процесу формування принципу непорушності кордонів стало його закріплення на багатосторонній основі в Заключному акті Гельсінської Наради з безпеки і співробітництва в Європі у системі принципів взаємовідносин держав-учасниць НБСЄ.

Варто зазначити про відповідні положення інших актів, які закріпили основні принципи міжнародного права, – Статуту ООН та Декларації принципів міжнародного права 1970 р.

Статут ООН зобов'язує утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної недоторканності держави (ч. 4 ст. 2) [54]. Декларація принципів міжнародного права 1970 р. містить основні елементи принципу територіальної цілісності, не вказуючи на сам принцип:

а) обов'язок держави «утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на порушення національної єдності і територіальної цілісності будь-якої держави чи країни»;

б) «територія держави не повинна бути об'єктом воєнної окупації, яка стала результатом застосування сили в порушення Статуту ООН»;

с) «територія держави не повинна бути об'єктом набуття іншою державою в результаті загрози силою чи її застосування»;

д) територіальні набуття, отримані через силу чи загрозу її застосування, не повинні визнаватися [60]. У Декларації побіжно вказується на непорушність кордонів у контексті принципу незастосування сили та погрози силою: «Кожна держава зобов'язана утримуватися від загрози силою або її застосування з метою порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави або в якості засобу вирішення міжнародних спорів, у тому числі територіальних суперечок і питань, що стосуються державних кордонів».

Відповідно, заборона обмежується порушенням кордонів шляхом застосування сили або погрози силою. Від держав не вимагається взаємного визнання кордонів та відмови від територіальних претензій. Скоріше, такі претензії презюмуються, оскільки йдеться про несилове розв'язання спорів [22, с. 314–315]. Таким чином, питання вирішено в рамках передбаченого Статутом ООН та Декларацією 1970 р. принципу незастосування сили чи погрози силою [54].

Держави зобов'язані утримуватися від загрози силою або її застосування з метою порушення не тільки кордонів, а й демаркаційних ліній (маються на увазі тимчасові або попередні кордони, включаючи лінії перемир'я). Це стосується ліній, що мають юридичну основу, тобто таких, які встановлені і відповідають міждержавним договорам або яких держава зобов'язана дотримуватися з інших підстав.

Дотримання цього правила не завдає шкоди позиції зацікавлених держав щодо статусу та наслідків встановлення таких ліній [80, с. 30]. Це стосується і постійних кордонів, оскільки принцип незастосування сили сам по собі не зобов'язує до визнання існуючих кордонів.

При підготовці до Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. канцлер ФРН Х.Шмідт чітко висловив сподівання на возз'єднання двох частин Німеччини: «Кордони недоторканні, але повинні бути можливість змінити їх мирними засобами і за взаємної згоди. Ми як і раніше прагнемо працювати для забезпечення миру в Європі, досягнення стану, коли німецький народ поверне собі єдність шляхом вільного самовизначення». Його колега з НДР Е.Хонеккер (тоді – перший секретар ЦК СЄПН) підтвердив розуміння важливості непорушності кордонів: «Жахливі війни, які відбувались на нашому континенті в цьому столітті, були результатом політики, яка, незалежно від того, під яким приводом вона велась, починалася з порушення існуючих кордонів, зневаги до суверенітету і територіальної цілісності інших держав» [104].

У Заключному акті НБСЄ 1975 р. держави-учасниці визнали, що вони розглядають як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони всіх дер-

жав у Європі, і будуть утримуватися зараз і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони. Вони будуть, відповідно, утримуватися також від будь-яких вимог чи дій, спрямованих на захоплення й узурпацію частини або всієї території будь-якої держави-учасника [55, с. 5]. У контексті Принципу І «Суверенна рівність, повага прав, властивих суверенітету» було передбачено, що кордони держав можуть змінюватися відповідно до міжнародного права, мирним шляхом і за домовленістю.

Гельсінський заключний акт став виразом основних політичних та правових підсумків Другої світової війни й оформив у міжнародно-правовому сенсі післявоєнні територіальні та політичні реалії в європейському регіоні [59]. Це було відображено і в закріпленні та нормативному змісті принципу непорушності кордонів як основоположного для збереження миру в Європі. Положення Гельсінського заключного акта стали водночас і підсумком накопиченого впродовж багатьох сторіч досвіду, і чіткими орієнтирами на майбутнє для всіх держав регіону. Сторони усвідомлювали, що кордони в Європі, встановлені впродовж післявоєнного врегулювання, не завжди співпадають із межами розселення народів, однак погодилися із тим, що лише непорушність кордонів може гарантувати мир і безпеку і, навпаки, порушення кордонів будь-якої з держав є вкрай небезпечним для всіх інших.

Важливо, що принцип непорушності кордонів у Європі, як і інші закріплені в Заключному акті 1975 р., застосовується незалежно від політичних, економічних або соціальних систем, розміру, географічного розташування, рівня економічного або соціального розвитку держав [79, с. 12]. Заключний акт загалом має надблоковий характер, у п. 1 Правил процедури Прикінцевих рекомендацій консультацій у Гельсінкі йшлося: «Всі держави, які беруть участь у Нараді, виступають як суверенні і незалежні держави і в умовах повної рівності. Нарада проводиться поза військовими союзами» [66, с. 4].

Що стосується нормативного змісту принципу непорушності кордонів, то він покладає на держави в європейському регіоні такі зобов'язання: 1) визнати наявні кордони держав-учасниць НБСЄ як юридично встановлені згідно з міжнародним правом; 2) визнати непорушність кордонів усіх держав Європи; 3) відмовитися від будь-яких територіальних домагань або дій, спрямованих на окупацію частини або всієї території будь-якої держави нині і в майбутньому; 4) відмовитися від будь-яких зазіхань на наявні кордони нині і в майбутньому (держави зобов'язані утримуватися від загрози силою або її застосування з метою порушення не тільки кордонів, а й демаркаційних ліній) [97, с. 17]; 5) змінювати свої кордони тільки за взаємною згодою відповідних держав [101, с. 395].

До обов'язків держав, пов'язаних із принципом недоторканності кордонів, відносять і обов'язок держав дотримуватися існуючої лінії кордону на місцевості; не допускати довільного переміщення лінії кордону на місцевості та її перетину без відповідного дозволу або поза встановленими правилами; право кожної суверенної держави контролювати перетин її

кордонів людьми і транспортними засобами [23]. Однак видається, що ці обов'язки радше характерні для норм міжнародного права в межах інституту державних кордонів, про що йтиметься нижче.

В умовах існування двох ворожих військових блоків – НАТО та ОВД – значення принципу непорушності кордонів полягало ще й у забороні використання їхніх військових сил у будь-яких діях, пов'язаних із посяганнями на ці кордони. Хоча формулювання принципу не втратило своєї актуальності і після розпуску Організації Варшавського договору, адже передбачає заборону будь-яких збройних конфліктів щодо кордонів (прикордонних конфліктів), незалежно від їхнього «обсягу» та територіального поширення.

Втім, йдеться не лише про застосування сили, а про заборону будь-яких територіальних домагань, претензій щодо кордонів, ініціювання, підбурювання, підтримки реваншистських ідей та рухів, будь-яких інших спроб перегляду кордонів та підризу міжнародних угод щодо існуючих у Європі кордонів.

Об'єктом захисту принципу непорушності кордонів вважають усі види співробітництва держав із забезпечення їхньої безпеки та захисту – укладення договорів з делімітації та демаркації кордонів, колективну самооборону, вирішення прикордонних спорів та створення відповідних механізмів реалізації цього принципу.

Обов'язкам держав кореспондують права: укладати договори щодо колективної безпеки та самооборони, в тому числі стосовно дій у разі порушення кордонів, перешкоджати посяганням на недоторканність і непорушність кордонів усіма можливими засобами, в тому числі військовими (при дотриманні умов правомірного застосування сили, що висуваються нормами міжнародного права) [24, с. 63].

Розуміння нормативного змісту принципу непорушності кордонів неможливе без розкриття його зв'язків з іншими принципами, передбаченими у Гельсінському заключному акті. Всі вони більшою чи меншою мірою взаємопов'язані між собою. Втім, для принципу непорушності кордонів характерна пряма взаємозалежність із низкою інших. Так, принцип суверенної рівності держав у тому вигляді, в якому він сформульований («Держави-учасниці будуть поважати суверенну рівність одна одної, а також усі права, що властиві їхньому суверенітету й охоплюються ним, до яких входить, зокрема, право кожної держави на юридичну рівність, на територіальну цілісність, на свободу і політичну незалежність»), не може бути дотриманий без забезпечення непорушності кордонів. Право кожної держави на юридичну рівність, на територіальну цілісність, на свободу та політичну незалежність передбачає обов'язкову повагу до недоторканності території і, відповідно, непорушності та стабільності її кордонів. Таким чином, принцип непорушності кордонів забезпечує дотримання права держави на територіальну цілісність, притаманну суверенітету.

З іншого боку, принцип суверенної рівності держав служить для зміцнення принципу непорушності кордонів. Юридична рівність щодо недо-

торканності і цілісності території означає рівні права щодо непорушності і стабільності кордонів усіх держав. Всі кордони держав Європи, США і Канади, тобто всіх сторін Акта, рівною мірою повинні поважатись іншими державами [79, с. 24].

Найбільш тісно принцип непорушності кордонів пов'язаний із принципом територіальної цілісності, а також із принципом незастосування сили чи погрози силою. Саме формулювання «кордони держав можуть змінюватися відповідно до міжнародного права, мирним шляхом і за домовленістю» передбачає заборону застосування сили чи погрози силою. Водночас вказане положення аж ніяк не може тлумачитись як таке, що обмежує зміст або межі застосування принципу непорушності кордонів. Багато міжнародних договорів щодо кордонів містять положення щодо їх змін, щодо лінії проходження кордонів у певній місцевості. Важливо, щоб ці зміни відбувались у суворій відповідності із принципом суверенної рівності, були вираженням волі держави. Так, Мюнхенський договір 1938 р. був визнаний недійсним угодами між ФРН та державами Центрально-Східної Європи, укладеними в 70-х рр. XX ст. Положення Гельсінського заключного акта спрямовані на виключення можливості тиску або диктату, відродження в Європі реваншистських чи ревізіоністських ідей щодо територій або кордонів, подібних до тих, що призвели до найбільшої катастрофи в історії людства – Другої світової війни.

Принцип непорушності державних кордонів як імперативна норма міжнародного права склався у відносинах європейських держав, США і Канади. Деколи зазначають універсалізацію принципу непорушності кордонів і розширення його територіальної сфери дії за активної участі міжнародних організацій, що представляють основні правові системи світу (ООН, Африканський Союз, Рада Європи, Організація Ісламська конференція, Організація з безпеки і співробітництва у Європі). Звідси, зокрема, за допомогою звернення до *opinio juris*, яке відображають резолюції цих міжнародних організацій, приходять до висновку щодо універсального характеру принципу непорушності кордонів [45, с. 4]. Враховуючи загальність, однаковість тривалість практики держав з охорони державних кордонів, констатують існування цього принципу, що відображений у двосторонніх союзницьких договорах, статутах універсальних та регіональних політичних організацій [24, с. 63].

Згідно з іншою позицією для універсального міжнародного права характерний інститут державних кордонів, а принцип непорушності державних кордонів як універсальної імперативної норми в ньому ще не склався. Норми інституту державних кордонів є диспозитивними за своєю природою, створюються, як правило, на двосторонній основі і присвячені регулюванню конкретних питань, зокрема: встановленню, зміні державних кордонів, режиму прикордонної лінії, прикордонному режиму, порядку перетинання державних кордонів тощо.

У вказаному інституті діють і такі норми, як *uti possidetis*, принцип мовчазної згоди (як умова мовчазного визнання державного кордону), прин-

цип естоппеля (невизнання заперечень тих кордонів, які були раніше) тощо [5, с. 230–231].

Ці принципи не є імперативними нормами і не можуть вважатись такими, що мають вищу юридичну силу в універсальному міжнародному праві. Міжнародний Суд ООН при розв'язанні спорів із приводу державного кордону в кожному конкретному випадку приймав рішення на основі різних принципів: в англо-норвезькому спорі про риболовну зону (1951 р.) [64] і бельгійсько-голландському спорі про деякі прикордонні землі (1959 р.) [52, с. 290] – на основі принципу мовчазної згоди, в камбоджійсько-тайландському спорі про храм Преах Віхеар (1962 р.) – на основі принципу *uti possidetis* [53, с. 6], а Постійна палата міжнародного правосуддя, вирішуючи спір між Данією та Норвегією про Східну Гренландію, керувалась принципом естоппеля.

Незалежно від оцінок не піддається сумніву те, що принцип непорушності кордонів у Європі є імперативною нормою міжнародного права.

Дії Російської Федерації проти України в контексті принципу непорушності кордонів. Незважаючи на окремі розбіжності щодо змісту та спрямованості домовленостей, досягнутих Народою з безпеки і співробітництва в Європі у 1975 р., вона (Нарада) стала у певному сенсі кульмінацією розрядки міжнародної напруженості 70-х рр. ХХ ст., продемонструвала наявність можливостей і високу ефективність об'єднання зусиль різних держав в ім'я спільних інтересів миру і співпраці. Наступні зустрічі представників держав-учасниць НБСЄ, що відбулися в Белграді (1977–1978 рр.), Мадриді (1980–1983 рр.) та Відні (1986–1989 рр.), поступово сформували «гельсінський процес», що став символом діалогу та співпраці в роки другого витка «Холодної війни» і багато в чому сприяв пом'якшенню напруженості і налагодженню багатопланового співробітництва між Сходом та Заходом на рубежі 1980–1990-х рр. У листопаді 1990 р. глави держав-учасниць НБСЄ ухвалили Паризьку Хартію для нової Європи, що ознаменувала закінчення епохи «Холодної війни», в якій підтвердили прихильність принципам Гельсінського акта 1975 р. [27].

Відповідно, надалі утверджувались і принципи міжнародного права, закріплені в Акті, серед яких особливу роль відіграє принцип непорушності кордонів. Нині беззастережно визнається, що з точки зору сучасного міжнародного права, збереження територіальної цілісності держав – це найважливіше право, властиве суверенітету держави, яке означає здійснення всіх суверенних прав в їхній повноті у просторі, що визначений державними кордонами [28, с. 9]. Суб'єктами, які несуть загрозу територіальній цілісності, є, перш за все, іноземні держави, протиправні дії яких можуть виражатися в захопленні та окупації частини території держави, що ведуть до приєднання окупованої території до своєї території (анексія).

Протиправні дії іноземної держави можуть виражатися й у створенні в іншій державі шляхом здійснення політичних, економічних, організаційних та інших заходів таких умов, які можуть привести до дестабілізації ситуації в державі та її подальшого розпаду. Іншою загрозою є «сили в

межах самої держави, дії яких можуть привести до її розпаду. Ними можуть бути різного роду сепаратистські формування, народи, які борються за самовизначення. На практиці вони нерідко встановлюють контроль над певною частиною території. Однак це не означає, що суверенітет держави в її кордонах перестає діяти і вона втратила частину своєї території. Поява нових державних контурів можлива з настанням значущих відповідно до міжнародного права подій» [28, с. 21–22].

Саме такі події, що відповідали нормам міжнародного права та конституційного права СРСР, відбувались впродовж 1990–1991 рр.: крапку в існуванні Радянського Союзу поставила Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 8 грудня 1991 р. [42], в якій держави-засновниці Союзу РСР констатували, що він як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування.

Розпад Радянського Союзу зумовив необхідність встановлення кордонів між колишніми республіками. Цей процес відбувався відповідно до правила *uti possidetis*, сучасне розуміння якого закріпилось при визначенні меж нових незалежних держав у ході масової деколонізації після Другої світової війни. У 1964 р. Організація африканської єдності підтвердила застосування правила щодо кордонів африканських держав.

Дане правило неодноразово застосовувалося Міжнародним Судом ООН при вирішенні територіальних спорів. При цьому Суд підкреслював, що воно є загальновизнаною нормою міжнародного права. У 1986 р. МС ООН у справі «Буркіна-Фасо проти Малі» зазначив, що сутність принципу полягає в його первинній меті забезпечення поваги до територіальних кордонів на момент здобуття незалежності. Таке проведення кордонів може бути фактично просто розмежуванням між різними адміністративними одиницями або колоніями однієї держави. Застосування цього принципу призводить до того, що адміністративні кордони перетворюються на міждержавні кордони в повному сенсі цього слова. Палата Міжнародного Суду також підкреслила, що принцип *uti possidetis* повинен бути визнаний як «загальний принцип, який логічно пов'язаний з явищем отримання незалежності, де б це не відбувалося. Його очевидна мета полягає в запобіганні загрозам незалежності і стабільності нових держав, серед яких боротьба за територію» [67, с. 565–566]. Це правило використовувалося МС ООН і надалі, зокрема у справі про кордон між Беніном і Нігером 2005 р. [94].

Арбітражна комісія з Югославії, створена ЄС для вирішення спірних юридичних питань у зв'язку з розпадом СФРЮ, дійшла висновку, що з моменту розпаду федерації і набуття новоствореними державами незалежності внутрішні міжреспубліканські кордони перетворилися на міжнародні кордони відповідно до принципу *uti possidetis*. У Висновках № 2 Арбітражна комісія, розглядаючи питання про внутрішні кордони між Сербією та Хорватією, а також Сербією та Боснією і Герцеговиною, вказала, що незалежно від будь-яких обставин право на самовизначення не може і не повинно привести до змін вже існуючих кордонів при здобутті державою незалежності (*uti possidetis juris*), крім випадків, коли держави самі домо-

вилися про зміну своїх кордонів. У Висновках № 3 Арбітражна комісія, застосовуючи принцип *uti possidetis* до кордонів колишніх югославських республік, послалася на рішення Міжнародного Суду ООН у справі «Буркіна-Фасо проти Малі» 1986 р. [89].

Держави і міжнародні організації також підтримали непорушність внутрішніх республіканських кордонів СФРЮ. У Заяві щодо Югославії глав держав та урядів Північноатлантичної Ради від 8 листопада 1991 р. йшлося, що всі спроби змінити існуючі кордони шляхом застосування сили чи політики *fait accompli* (поставити перед доконаним фактом) неприйнятні і тому будь-які дії з односторонньої зміни вже існуючих кордонів визнаватися не будуть [51].

Таким чином, застосування принципу *uti possidetis* при встановленні кордонів між новими незалежними державами, які утворились при розпаді СРСР, а також кордонів між ними та державами-сусідами колишнього СРСР відповідало міжнародно-правовим нормам та практиці МС ООН.

Це визнавалось українською та російською доктринами міжнародного права. Так, І.Лукашук зазначав: «На основі принципу *uti possidetis* були визнані кордони між колишніми радянськими союзними республіками, незважаючи на те, що вони не завжди справедливі і не завжди правильно були свого часу встановлені» [22, с. 315]. В.Толстих вказав: «Застосування принципу *uti possidetis* при деколонізації Африки та Азії, розпаді СРСР, Югославії та Чехословаччини дозволяє зробити висновок, що він являє собою норму звичаєвого права [35, с. 852]. Ці твердження підтримувалися й іншими представниками науки.

Першим кроком у практичному врегулюванні питання встановлення кордонів між Україною та Росією стало підписання 19 листопада 1990 р. тоді ще союзними республіками двосторонньої угоди про співробітництво. У ній було прямо вказано, що обидві сторони поважають територіальну цілісність одна одної у нині існуючих межах СРСР (ст. 6) [11]. 12 вересня 1991 р. було прийнято Закон «Про правонаступництво України», у ст. 5 якого передбачено, що державний кордон Союзу РСР, який відмежовує Україну від інших держав, і кордон між Українською РСР, Білоруською РСР, Молдавською РСР і Російською Федерацією станом на 15 липня 1990 р. є державним кордоном України [14].

4 листопада 1991 р. було прийнято Закон України «Про державний кордон України», відповідно до якого державний кордон України визначається Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [21, с. 92–93]. Актом правонаступництва Російської Федерації відносно кордонів став Закон про державний кордон РФ від 5 квітня 1993 р., статтею 2 якого встановлено: «Державною кордоном Російської Федерації є кордон РРФСР, закріплений чинними міжнародними договорами і законодавчими актами колишнього СРСР» [13].

Ці принципи були визнані й у наступних двосторонніх україно-російських та багатосторонніх міжнародних договорах. У преамбулі Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД) від 8 грудня 1991 р. зазна-

чено, що держави мають намір розвивати свої відносини на основі загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права. Статтею 5 закріплено, що сторони визнають і поважають територіальну цілісність одна одної і недоторканність існуючих кордонів у рамках Співдружності [42].

Це було підтверджено в Алма-Атинській декларації від 21 грудня 1991 р., в якій сторони заявили про «визнання і повагу територіальної цілісності одна одної і непорушність існуючих кордонів» [2, с. 312].

У Будапештському меморандумі про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 р., вказано (ст. 1), що Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України [25, с. 603].

Край спекуляціям окремих російських політиків, які після розпаду Радянського Союзу заявляли про «несправедливість» і «неправомірність» приналежності Криму території України, було покладено у травні 1997 р., коли у підписаному президентами двох держав так званому «Великому договорі» – Договорі про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною та Російською Федерацією 1997 р. – сторони підтвердили свою прихильність до норм міжнародного права, перш за все до цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, зобов'язань, які взяті в рамках Організації з безпеки і співробітництва в Європі (преамбула Договору), зобов'язались поважати територіальну цілісність одна одної і підтвердили непорушність існуючих між ними кордонів (ст. 2) [12, с. 518].

Визнання відповідних зобов'язань РФ підкреслювалось і твердженнями радикальних російських діячів, що протестували проти укладення та ратифікації договору. Так, К. Затулін та О. Севаст'янов вказували, що «договором було юридично закріплено відторгнення від Росії значних історично і стратегічно важливих територій,... утвердження раніше єдиного російського народу як розділеної нації» [16]. Подібні оцінки висловлювали й інші противники «Великого договору» (А. Тулеев, С. Бабурін, О. Мітрофанов, О. Румянцев, Г. Тіхонов), що визнавали і юридичне закріплення кордонів між державами, і неможливість у майбутньому повертатися до питань про Крим та Севастополь. На значення територіального аспекту договору вказував і тодішній міністр закордонних справ України Г. Удовенко, підкреслюючи, що його сенс – у підтвердженні територіальної цілісності України, закриття «на вічні часи» питання про Севастополь і Крим [26].

Укладені в той же час україно-російські договори щодо базування Чорноморського флоту РФ у Криму (Угода про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України [41], Угода між урядами про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України [40], Угода про параметри поділу Чорноморського флоту) [39] також виходили з принципів цілісності території України та непорушності її кордонів.

У Договорі між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 р. сторони засвідчили відданість цілям і принципам Статуту Організації Об'єднаних Націй, положенням Гельсінського Заключного акта, Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 р. та визначили, що державний кордон проходить так, як це зазначено в Описі проходження державного кордону між Україною та Російською Федерацією (Додаток 1) і зображено суцільною лінією червоного кольору на картах державного кордону між Україною та Російською Федерацією (Додаток 2) [10, с. 293].

У жовтні 2011 р. було укладено міжурядові угоди, пов'язані з перетинном україно-російського кордону: Угоду про співробітництво і взаємодію у сфері розбудови пунктів пропуску через україно-російський державний кордон [36, с. 968], Угоду про порядок перетинання україно-російського державного кордону жителями прикордонних регіонів України та Російської Федерації [37, с. 397] та Угоду про співробітництво під час здійснення спільного контролю осіб, транспортних засобів і товарів на україно-російському державному кордоні [38, с. 332].

Положення міжнародних договорів щодо україно-російського державного кордону, приналежність Україні тих чи інших територій жодного разу не ставились Росією під сумнів. Це багато разів у різних контекстах підтверджувалось керівництвом РФ. Ще 4 березня 2014 р. президент В. Путін заявляв, що варіант приєднання Криму до Росії не розглядається [33]. Однак це відбувалось уже на тлі російської військової агресії на півострові, усі ознаки якої визнав сам В. Путін 17 квітня 2014 р. [31] та 24 жовтня 2014 р. [15].

Подальші події відомі: відбулись «референдум» 16 березня 2014 р. та анексія Кримського півострова. Юридичне оформлення анексії було проведено шляхом видання Указу Президента РФ «Про визнання Республіки Крим» від 17 березня 2014 р., підписання 18 березня 2014 р. «Договору про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів» [30], ратифікації цього «договору» парламентом РФ [43] і ухвалення Федерального конституційного закону «Про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя» [44].

Нині Російська Федерація *de facto* здійснює військову окупацію частини Донецької і Луганської областей (що підтверджується численними доказами) [84; 34; 17; 3], хоча не визнає цього, та не збирається припиняти свої протиправні дії.

Впродовж 2014 року РФ грубо порушує всі основні принципи міжнародного права, численні міжнародні зобов'язання як перед Україною, так і перед іншими державами, а також зобов'язання *erga omnes*. Серед найбільш небезпечних – нехтування принципом непорушності кордонів у Європі. «Приєднання» Кримського півострова стало першим актом анексії, вчиненим у регіоні не лише після закріплення принципу непорушності

кордонів держав континенту як імперативної норми міжнародного права, а й загалом після завершення Другої світової війни, причиною якої і стали подібні дії гітлерівської Німеччини.

Здійснивши анексію Криму та військову окупацію частини Луганської та Донецької областей, Російська Федерація нехтує всіма зобов'язаннями, передбаченими принципом непорушності кордонів: визнавати непорушність кордонів усіх держав Європи; відмовитися від будь-яких територіальних домагань або дій, спрямованих на окупацію частини або всієї території будь-якої держави; відмовитися від будь-яких зазіхань на наявні кордони; змінювати свої кордони тільки за взаємною згодою відповідних держав.

РФ порушує і встановлену цим принципом заборону будь-яких територіальних домагань, претензій щодо кордонів, ініціювання, підбурювання, підтримки реваншистських ідей та рухів, будь-яких інших спроб перегляду кордонів та підризу міжнародних угод щодо існуючих у Європі кордонів. Дії російської сторони повертають до часів тиску та диктату, спрямовані на відродження реваншистських і ревізіоністських ідей щодо територій та кордонів, подібних до тих, що призвели до Другої світової війни, словом, містять ознаки усіх діянь, що прямо заборонені принципом непорушності кордонів.

Порушення Російською Федерацією принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів не викликає сумніву і було підтверджено міжнародним співтовариством у низці актів усіх інституцій, діяльність яких пов'язана з відповідними питаннями. Йдеться насамперед про Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН від 27 березня 2014 р., підтриману практично всіма державами Європи, Рішення Ради ЄС від 17 березня 2014 р., Гаазьку декларацію Великої сімки від 24 березня 2014 р., Резолюцію Парламентської Асамблеї Ради Європи від 9 квітня 2014 р., Резолюцію Парламентської Асамблеї ОБСЄ від 1 липня 2014 р.

У Рішенні Ради ЄС 2014/145/CFSP щодо введення обмежувальних заходів у зв'язку з діями, що створюють загрозу або підривають територіальну цілісність, суверенітет і незалежність України, від 17 березня 2014 р. вказано на рішуче засудження нічим не спровокованого порушення Російською Федерацією українського суверенітету і територіальної цілісності, міститься заклик до РФ негайно вивести свої збройні сили на місця їх постійної дислокації, згідно з відповідними договорами, а також заклик забезпечити безпосередній доступ міжнародним спостерігачам. Рада ЄС вказала й на те, що рішення Верховної Ради Автономної Республіки Крим провести референдум про майбутній статус території суперечить Конституції України і, отже, він незаконний [58, с. 16].

У Гаазькій декларації Великої сімки від 24 березня 2014 р. було вказано на засудження сторонами протизаконної спроби Росії анексувати Крим усупереч міжнародному праву та конкретним міжнародним зобов'язанням, невизнання ані референдуму, ані спроби анексії (п. 1). Зазначено, що РФ має шанувати територіальну цілісність та суверенітет України, почати дискусії з Урядом України та відкритися пропозиціям щодо міжнародного

посередництва та моніторингу, які б спрямовувалися на розв'язання будь-яких законних занепокоєнь (п. 4) [109].

У Резолюції «Територіальна цілісність України» № 68/262 від 27 березня 2014 р. ГА ООН, серед іншого, підтвердила свою прихильність суверенітету, політичній незалежності, єдності і територіальній цілісності України в її міжнародно визнаних кордонах, а також закликала всі держави відмовитися й утримуватися від дій, спрямованих на часткове або повне порушення національної єдності і територіальної цілісності України, в тому числі будь-яких спроб змінити кордони України за допомогою загрози силою, або її застосування, або інших незаконних засобів [98].

У Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи «Останні події в Україні: загрози функціонуванню демократичних інституцій» № 1988 від 9 квітня 2014 р. вказано (п. 16): «Так званий референдум, який був організований в Криму 16 березня 2014 р., є неконституційним згідно з конституціями Криму та України. Крім того, повідомлення про явку та його результати неправдоподібні. Результат цього референдуму і незаконна анексія Криму Російською Федерацією, отже, не мають юридичної сили і не визнаються Радою Європи. Асамблея підтверджує свою рішучу підтримку незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України» [99].

Окремо слід відзначити Резолюцію ПА ОБСЄ «Очевидне, грубе і невинправлене порушення принципів Гельсінкі Російською Федерацією» від 1 липня 2014 р., в якій держави-учасники підтвердили прихильність принципам ОБСЄ, в тому числі принципу непорушності кордонів, заявили про тверду підтримку суверенітету, політичної незалежності, єдності та територіальної цілісності України, як це визначено Конституцією країни, і в її міжнародно-визнаних кордонах та нагадали, що Російська Федерація як держава-учасник Організації з безпеки і співробітництва в Європі зобов'язалася поважати принципи, що містяться в Заключному акті 1975 р., якими держави-учасники повинні керуватися у взаємних відносинах. У зв'язку з цим держави ОБСЄ заявили, що з лютого 2014 р. РФ:

- порушила всі десять гельсінських принципів, причому деякі з них очевидним, грубим і до цих пір невинправленим способом;
- порушує свої взяті за Будапештським меморандумом зобов'язання, як і інші міжнародні зобов'язання;
- здійснила насильницьку анексію Криму;
- здійснює військову агресію і різні форми примусу, спрямовані на утиск властивих суверенітету України прав на угоду власним інтересам;
- продовжує порушувати свої міжнародні зобов'язання, висувати незаконні зазіхання на східну частину України, як вона вже робила раніше й загрожує і надалі чинити відносно інших держав-учасників [100].

Як було продемонстровано на прикладі низки історичних подій, Європа пройшла надзвичайно важкий і тривалий шлях, упродовж якого відбувались численні війни за території, що призводили до мільйонів жертв, до того, як принцип територіальної цілісності і непорушності кордонів утвердився як основа миру та безпеки на континенті. Нівелюючи величезні

зусилля держав регіону, докладені для встановлення та зміцнення цих принципів, Російська Федерація, без перебільшення, ставить під загрозу майбутнє Європи.

Одним із наслідків російської агресії проти нашої держави є девальвація принципу непорушності кордонів. Дії РФ повертають Європу до часів силового захоплення територій на основі реваншистських ідей і можуть стати орієнтиром для інших держав, що, посиляючись на цей приклад, здійснюватимуть акти агресії, покладаючись лише на власні уявлення про те, що їм має належати та чи інша територія якоїсь із суверенних держав. Це може призвести до серйозних збройних конфліктів і руйнування системи безпеки, яка ґрунтується на визнанні територіальної цілісності та непорушності кордонів. Історичні приклади наочно демонструють високий потенціал конфліктів саме у європейському регіоні, пов'язаних, зокрема, і з тим, що кордони держав не завжди співпадають із межами розселення етносів.

Таким чином, хоча російська агресія поставила дуже серйозні виклики перед усім світовим співтовариством, у першу чергу це стосується держав Європи. Подіями 2014 р. продемонстровано, що центральною для континенту залишається проблема забезпечення миру і безпеки, і в цьому контексті головним є питання збереження непорушності державних кордонів. Усвідомлення небезпеки російської агресії для всього регіону, згортання співробітництва, введення обмежень, запровадження санкцій проти РФ продемонстрували прагнення держав відстояти принципи міжнародного права, які поставлені під загрозу. Досвід минулого переконливо свідчить, що спільні дії повинні бути активізовані, адже політика «умиротворення агресора» призведе лише до продовження протиправних дій та подальшої ескалації.

Література

1. Аблаев Ю. М. История становления и развития государственной границы на Северо-Западе Российской Федерации X – XX вв. : автореферат дис. ... доктора исторических наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Аблаев Юрий Михайлович. – Санкт-Петербург, 2011 – 37 с.
2. Алма-Атинська декларація // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1992. – № 1. – С. 312.
3. Бакланов А. Российские офицеры проводят отпуск в Донецке / А. Бакланов // Сноб. – 2014. – 28 августа [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://snob.ru/selected/entry/80277>.
4. Большой юридический словарь / авт.-сост. В. Н. Додонов и др. ; под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 790 с.
5. Буткевич В. Г. Основні принципи міжнародного права / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній ; за ред. В.Г. Буткевича // Міжнародне право. Основи теорії : [підручник для студ. вищ. навч. закладів, що навчаються за спец. «Міжнародне право», «Міжнародні відносини»]. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.
6. Буткевич О. В. Історія міжнародного права : [підручник] / О. В. Буткевич. – К. : Ліра-К, 2013. – 416 с.
7. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу / О. В. Буткевич. – К. : Україна, 2004. – 863 с.
8. Буткевич О. В. Формирование международной договорной практики периода средневековья / О. В. Буткевич. // Государство и право. – 2011. – № 6. – С. 76–86.

9. Волова Л. И. Принципы территориальной целостности государств и нерушимости границ: Нормативное содержание и соотношение / Л. И. Волова // Правоведение. – 1984. – № 1. – С. 30–37.
10. Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28.01.2003 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 22. – С. 293. – ст. 1537.
11. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою від 19.11.1990 // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1990. – № 49. – ст. 637.
12. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31.05.1997 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 20. – С. 518. – ст. 931.
13. Закон РФ от 01.04.1993 № 4730-1 (ред. от 31.12.2014) «О Государственной границе Российской Федерации» // Ведомости СНД и ВС РФ. – 1993. – № 17. – ст. 594.
14. Закон України «Про правонаступництво України» від 12.09.1991 № 1543-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 46. – ст. 617.
15. Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай» // Президент России – 2014. – 24 октября [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kremlin.ru/transcripts/46860>.
16. Затулин К. «Дружба, сотрудничество и партнерство» между Россией и Украиной / К. Затулин, О. Севастьянов // Независимая газета. – 2001. – № 17 (2327).
17. Интервью Всеволода Козлова, отца десантника Николая Козлова // Эхо Москвы – 2014. – 3 сентября [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.echo.msk.ru/programs/beseda/1392680-echo/>.
18. Итоги империалистической войны. Серия мирных договоров. Ч. I. Версальский мирный договор ; полн. пер. с франц. под ред. Ю.В. Ключникова и А. Сабанина. – М. : Издание Литиздата НКВД, 1925. – ххх, 199 с.
19. Каналат А. Международно-правовое регулирование территориальных споров между государствами Аравийского полуострова : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Международное право. Европейское право» / Аль-Амри Мохамед Саид Мохамед Каналат. – Казань, 2004. – 24 с.
20. Клименко Б.М. Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права / Б. М. Клименко. – М. : Междунар. отношения, 1974. – 167 с.
21. Лажнік В. Й. Проблеми делімітації та демаркації морських кордонів в Азовському морі та Керченській протоці / В. Й. Лажнік, І. М. Гордун // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – № 11 : Міжнародні відносини. – С. 89–98.
22. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : [учеб. для студентов юрид. фак. и вузов] / Игорь Иванович Лукашук ; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Академ. правовой ун-т. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 432 с.
23. Лукин Е. Е. Международное право / Евгений Евгеньевич Лукин. – М., 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://be5.biz/pravo/mlee/toc.htm>.
24. Международное публичное право : [учебник для вузов по специальности 021100 «Юриспруденция»] / [Л.П. Ануфриева, К.А. Бекашев, М.Е. Волосов и др.]; под ред. К.А. Бекашева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2003. – 636 с.
25. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05.12.1994 // Зібрання чинних міжнародних договорів України 2004 р. – № 4. – Книга 2. – С. 603. – ст. 1034.
26. Мироненко В.И. Российско-украинские отношения в 1991 – 2001 гг. Историографический очерк / Виктор Иванович Мироненко ; РАН, Институт Европы. – М., 2004. – 161 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://vimironenko.narod.ru/sci/sci0002/sci0002.htm#_ftnref136.
27. О Совещании по Безопасности и Сотрудничеству в Европе // Министерство иностранных дел РФ / Историко-документальный департамент. Дипломатия России: от посольского приказа до наших дней [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.idd.mid.ru/inf/inf_10.html.
28. Остроухов Н.В. Территориальная целостность государств в современном международном праве и ее обеспечение в Российской Федерации и на постсоветском пространстве: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.10 «Международное право. Европейское право» / Николай Викторович Остроухов. – М. : РУДН, 2010. – 61 с.
29. Очерки истории Министерства иностранных дел России. 1802–2002 : в 3-х т. / ред. колл. И. Иванов (председ.) А. Ю. Мешков, В. М. Гринин, В. П. Козлов, И. А. Мелихов [и др.]. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – Т. 2. – 624 с.

30. Подписан Договор о принятии Республики Крым в Российскую Федерацию // Президент России. – 2014. – 18 марта [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kremlin.ru/news/20604>.
31. Путин: наши военные «встали за спиной» самообороны Крыма // Русская служба BBC. – 2014. – 17 апреля [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.bbc.co.uk/russian/russia/2014/04/140417_putin_phone_line.
32. Секретный дополнительный протокол к Договору о ненападении между Германией и Советским Союзом. 23 августа 1939 г. // Документы XX века [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://doc20vek.ru/node/953>.
33. Смирнов Д. Владимир Путин: Россия не собирается присоединять Крым и вводить войска на Украину / Д. Смирнов, М. Черняк, А. Галеев // Комсомольская правда – 2014. – 4 марта [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kp.ru/daily/26201/3088433/>.
34. Солопов М. Расследование РБК: откуда на Украине российские солдаты // Росбизнесконсалтинг. – 2014. – 2 февраля [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://top.rbc.ru/politics/02/10/2014/542c0dcfbb20f5d06c1d87a>.
35. Толстых В. Л. Курс международного права : [учебник] / Владислав Леонидович Толстых. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – 1032 с.
36. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про співробітництво і взаємодію у сфері розбудови пунктів пропуску через україно-російський державний кордон від 18.10.2011 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 65. – Том 2. – С. 968. – ст. 2699.
37. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про порядок перетинання україно-російського державного кордону жителями прикордонних регіонів України та Російської Федерації від 18.10.2011 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 37. – С. 397. – ст. 1416.
38. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про співробітництво під час здійснення спільного контролю осіб, транспортних засобів і товарів на україно-російському державному кордоні від 18.10.2011 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 98. – С. 332. – ст. 3995.
39. Угода між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту від 28.05.1997 (в ред. від 21.04.2010) // «Дипломатический вестник» МИД Российской Федерации. – 1997. – № 8.
40. Угода між урядами про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28.05.1997 (в ред. від 21.04.2010) // «Дипломатический вестник» МИД Российской Федерации. – 1997. – № 8.
41. Угода про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28.05.1997 (в ред. від 20.10.2010) // «Дипломатический вестник» МИД Российской Федерации. – 1997. – № 8.
42. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав 08.12.1991 // «Содружество» (информационный вестник СНГ). – № 1. – Минск, 1992.
43. Федеральный закон Российской Федерации от 21.03.2014 № 36-ФЗ «О ратификации Договора между Российской Федерацией и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов» // Российская газета – Федеральный выпуск. – 2014. – № 6338. – 24 марта.
44. Федеральный конституционный закон Российской Федерации от 21.03.2014 № 6-ФКЗ «О принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов Республики Крым и города федерального значения Севастополя» // Российская газета – Федеральный выпуск. – 2014. – № 6338. – 24 марта.
45. Цимбрівський Т. С. Дотримання принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів у міжнародному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Тарас Степанович Цимбрівський. – К., 2008. – 18 с.
46. Aust A. Modern Treaty Law and Practice. 3rd Edition / Anthony Aust. – Cambridge University Press, 2014. – 516 p.
47. Beckman R. Introduction to International Law / Robert Beckman, Dagmar Butte // International Law Students Association [Electronic resource]. – 12 p. – Mode of access : <http://www.ilsa.org/jessup/inflawinto.pdf>.
48. Blum J. The European World: A History. 2nd edition / Jerome Blum, Rondo E. Cameron, Thomas Garden Barnes. – Boston : Little, Brown and Company, 1970. – 1219 p.

49. Bowett D. W. *Self-Defence in International Law* / Derek William Bowett. – Clark, New Jersey : The Lawbook Exchange, Ltd., 2009. – xv, 294 p.; Originally published: New York: Praeger, 1958.
50. Brown P. *The Cold War 1945 – 1991. Detente* / Paul Brown // Charles Sturt University [Electronic resource]. – Mode of access: http://hsc.csu.edu.au/modern_history/international_studies/cold_war/3273/detente.htm#anchor47723872.
51. Carter D. *The Making of the Territorial Order: New Borders and the Emergence of Interstate Conflict* / Carter D., Goemans H. / University of Rochester. – 2009. – March 30. – 42 p. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.rochester.edu/college/faculty/hgoemans/Publications/NewBorders34.info.pdf/>.
52. Case concerning sovereignty over certain Frontier Land. Judgment of 20 June 1959. – I.C.J. Reports, 1959. – P. 290.
53. Case concerning the Temple of Preah Vihear (Cambodia v. Thailand), Merits, Judgment of 15 June 1962. – I.C. J. Reports, 1962. – P. 6.
54. Charter of the United Nations and ICJ // UN official site [Electronic resource]. – Mode of access : <http://treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter.pdf>.
55. Conference on Security and Co-operation in Europe 1975. Final Act // OSCE official site. – Helsinki, 1975. – 59 p. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.osce.org/mc/39501?download=true>.
56. Convention on Rights and Duties of States (Inter-American), Montevideo, 26 December 1933 // ROHAN Academic Computing: San Diego State University [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www-rohan.sdsu.edu/dept/polsciwb/brianl/docs/1933MontevideoConvention.pdf>.
57. Corfu Channel case, Judgment of April 9th, 1949. – I.C.J. Reports 1949. – P. 4.
58. Council Decision 2014/145/CFSP of 17 March 2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine // Official Journal of the European Union. – L 78. – vol. 57. – 17.03.2014.
59. Dean J. *Military Security in Europe* / Jonathan Dean // Foreign Affairs. – Fall 1987 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.foreignaffairs.com/articles/42524/jonathan-dean/military-security-in-europe>.
60. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations. Adopted by UN General Assembly on 24 October 1970. A/RES/25/2625 // UN Documents. Gathering a body of global agreements [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.un-documents.net/a25r2625.htm>.
61. Dugard J. *International Law: A South African Perspective*. 3d ed. / John Dugard. – Johannesburg, South Africa: Juta, 2006. – 632 p.
62. *European treaties bearing on the history of the United States and its dependencies to 1648* / Edited by Frances Gardiner Davenport. – Washington D.C. : Carnegie Institution of Washington, 1917. – 387 p.
63. Excerpts from the Report on the Potsdam Conference (Potsdam Agreement) (August 2, 1945) // German History in Documents and Images (GHDi) [Electronic resource]. – Mode of access : http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=2299.
64. Fisheries case. Judgment of December 12th, 1951. – I.C.J. Reports, 1951. – P. 116.
65. *Foreign relations of the United States, 1946. Paris Peace Conference: documents*. – Volume IV. – Washington : U.S. Government Printing Office, 1970. – viii, 956 p.
66. *From Helsinki to Vienna: Basic Documents of the Helsinki Process* / ed. by Arie Bloed. – Dordrecht/Boston/London : Martinus Nijhoff Publishers, 1990. – xiv, 285 p.
67. Frontier Dispute (Burkina Faso/Republic of Mali), Judgment of 22 December 1986 // I.C.J. Reports 1986. – P. 554–651.
68. Gehler M. *Three Germanies: West Germany, East Germany and the Berlin Republic* / Michael Gehler. – London : Reaktion Books, 2011. – 336 p.
69. Hakkarainen P. *A State of Peace in Europe: West Germany and the CSCE, 1966-1975* / Petri Hakkarainen. – Berghahn Books, 2011. – 304 p.
70. Hargrove J. *Tomb of the Unknowns* / Julia Hargrove. Teaching & Learning Company, 2003. – iv, 48 p.
71. International Law. Historical development // Encyclopedia Britannica [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/291011/international-law/233496/Historical-development>.

72. Jarrett M. The Congress of Vienna: War and Great Power Diplomacy after Napoleon / Mark Jarrett. – London-NY : I.B.Tauris, 2013. – 522 p.
73. Joint Communiqué, Moscow, 1972 // The Washington Post [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/summit/archive/com1972-1.htm>.
74. Karen Z. Those Extraordinary Women of World War 1 / Karen Zeinert. – The Millbrook Press Inc., 2001. – 96 p.
75. Krasno J. E. The United Nations: Confronting the Challenges of a Global Society / ed. by Jean E. Krasno. – Lynne Rienner Publishers, 2004. – 430 p.
76. Locarno Treaties of 1925. – League of Nations Treaty Series. – Vol. 54. – 1926–1927. – P. 290.
77. Medieval Wars 500–1500. The Encyclopedia of Warfare. – Amber Books Ltd, 2012. – 321 p.
78. Moore J. B. Costa Rica Panama Arbitration: Memorandum on *Uti Possidetis* / John Bassett Moore. – Rosslyn, VA: The Commonwealth Co., Printers, 1913. – 51 p.
79. Movchan A. Development of the Principle of the Inviolability of Frontiers / Anatolii Petrovich Movchan // Problems of boundaries and security in the Helsinki Declaration – Leiden, the Netherlands : Martinus Nijhoff Publishers, 1979. – 399 p.
80. Myllerson R. The Principle of the Non-Use of Force in the Modern World / Rein Myllerson // The Non-Use of Force in International Law / ed. by Butler W. E. – The Netherlands, Martinus Nijhoff Publishers, 1989 – 250 p. – P. 29–38.
81. Munich Pact September 29, 1938 (Agreement concluded at Munich, September 29, 1938, between Germany, Great Britain, France and Italy) // Yale Law School [Electronic resource]. – Mode of access : <http://avalon.law.yale.edu/imt/munich1.asp>.
82. Münsterscher Friedensvertrag (Instrumentum Pacis Monasteriensis, IPM) [Volltext] // Westfälische Geschichte [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.lwl.org/westfaelische-geschichte/portal/Internet/finde/langDatensatz.php?urlID=741&url_tabelle=tab_quelle.
83. Naimark N. The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949 / Norman M. Naimark. – Cambridge, Mass. and London: Harvard University Press, 1995. – xv, 586 p.
84. NATO releases satellite imagery showing Russian combat troops inside Ukraine // Ministry for Foreign Affairs of Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access : <http://mfa.gov.ua/en/news-feeds/foreign-offices-news/27224-nato-releases-satellite-imagery-showing-russian-combat-troops-inside-ukraine>.
85. O'Connell D.P. International Law. In two volumes / Daniel Patrick O'Connell. – 2nd ed. – vol. I. – London : Stevens & Sons Ltd, 1970. – 595 p.
86. Oppenheim's International Law: Volume 1 Peace (2 vols.) / edited by Jennings R.Y., Watts A.D. – 9th ed. – Oxford University Press, 2008. – 2887 p.
87. Osnabrücker Friedensvertrag (Instrumentum Pacis Osnabrugensis, IPO) [Volltext] // Westfälische Geschichte [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.lwl.org/westfaelische-geschichte/portal/Internet/finde/langDatensatz.php?urlID=740&url_tabelle=tab_quelle.
88. Parodi C. The Politics of South American Boundaries. / Carlos A. Parodi. – Westport, CT: Praeger Publishers, 2002. – 192 p.
89. Pellet A. The Opinions of the Badinter Arbitration Committee: A Second Breath for the Self-Determination of Peoples / Alain Pellet // European Journal of International Law. – 1992. – № 3 (1). – P. 178–185.
90. Phillipson C. Termination of War and Treaties of Peace / Coleman Phillipson. – London: Clark, New Jersey : The Lawbook Exchange, Ltd., 2008. – 486 p.
91. Phillipson C. Wheaton's Elements of International Law : 5th ed. / Coleman Phillipson. – London, Stevens and sons, limited; New York, Baker, Voorhis & co., 1916. – xlv, 901 p.
92. Pratt M. Boundary-Making: challenges and opportunities [Electronic resource] / Martin Pratt // Durham University website. – 28 p. [Electronic resource]. – Mode of access : https://www.dur.ac.uk/resources/ibru/conferences/thailand/ibru_1.pdf.
93. Quadripartite Agreement on Berlin (Berlin, 3 September 1971) // The Centre Virtuel de la Connaissance sur l'Europe (CVCE) [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.cvce.eu/obj/quadrupartite_agreement_on_berlin_berlin_3_septembre_1971-en-9bfc5f5-8e0d-46ee-9f71-8e9a7c945fa7.html.
94. Radan P. Post-Secession International Borders: A Critical Analysis of the Opinions of the Badinter Arbitration Commission / Peter Radan // Melbourne University Law Review. – 2000. – № 24 (1). – P. 50–76.

95. Rasor E. Winston S. Churchill. 1874-1965: a Comprehensive Historiography and Annotated Bibliography / Eugene L. Rasor. – Series: Bibliographies of World Leaders (Book 6). – Westport, CT : Greenwood Publishing Group, 2000. – 736 p.
96. Ratner S. Drawing a Better Line: Uti possidetis and the Borders of New States / Steven R. Ratner // The American Journal of International Law. – 1996. – vol. 30. – № 90 (4). – P. 590–624.
97. Report of the International Court of Justice: 1 August 1985 – 31 July 1986. // United Nations. – New York, 1986. – 23 p.
98. Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014 [without reference to a Main Committee (A/68/L.39 and Add.1)]. 68/262. Territorial integrity of Ukraine // United Nations official site [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262&referer=http://www.un.org/en/ga/68/resolutions.shtml&Lang=E.
99. Resolution 1988 (2014) of PACE. Recent developments in Ukraine: threats to the functioning of democratic institutions // Parliamentary Assembly of the Council of Europe official site. – 2014. – April 9 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=20873&lang=EN>.
100. Resolution on Clear, Gross and Uncorrected Violations of Helsinki Principles by the Russian Federation / Baku Declaration and Resolutions adopted by the OSCE Parliamentary Assembly at the 23th Annual Session // OSCE Parliamentary Assembly official site. – 2014. – 28 June–2 July [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.oscepa.org/meetings/annual-sessions/2014-baku-annual-session/2014-baku-final-declaration/1850-06>.
101. Sadigbayli R. Codification of the inviolability of frontiers principle in the Helsinki Final Act: Its purpose and implications for conflict resolution / Rovshan Sadigbayli // Security and Human Rights. – Volume 24. – Issue 3-4. – P. 392–417.
102. Shaw M. The Heritage of States: The Principle of Uti Possidetis Juris Today / Malcolm Shaw // British Yearbook of International Law 1996. – P. 67-97.
103. Shlaim A. The United States and the Berlin Blockade, 1948-1949: A Study in Crisis Decision-making / Avi Shlaim. – University of California Press, 1983. – 463 p.
104. Signing of the Helsinki Final Act // OSCE official site [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.osce.org/who/43960>.
105. Taylor A.J.P. A Century of Conflict, 1848–1948 [in 5 vol.] : The First World War and its aftermath, 1914–1919 / Alan John Percivale Taylor. – Vol. 3 – London: Folio Society, 1998. – 422 p.
106. The Basic Treaty (December 21, 1972) // German History Institute [Electronic resource]. – Mode of access : http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/print_document.cfm?document_id=172.
107. The Covenant of the League of Nations (Including Amendments adopted to December, 1924) // Yale Law School [Electronic resource]. – Mode of access : http://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp.
108. The German-Soviet Non-Aggression Treaty (August 23, 1939) // German History in Documents and Images (GHDI) [Electronic resource]. – Mode of access : http://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=1545.
109. The Hague Declaration // The White House official site. – 2014. – March 24 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/03/24/hague-declaration>.
110. The Treaty of Prague 1973 // The Centre Virtuel de la Connaissance sur l'Europe (CVCE) [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.cvce.eu/obj/the_treaty_of_prague_11_december_1973-en-0714c937-28b6-452a-86d2-ed164f64fcae.html.
111. The Warsaw pact declaration on 12 July 1966 // Survival: Global Politics and Strategy. – 1966. – Volume 8. – Issue 9. – P. 289–293.
112. Thompson W. Nordic, Central, and Southeastern Europe. The World Today Series 2014-2015 : 14th edition / Wayne C. Thompson. – Lanham, MD : Rowman & Littlefield Publishers, 2014. – 588 p.
113. Treaty between the United States and other Powers providing for the renunciation of war as an instrument of national policy. Signed at Paris, August 27, 1928 // United States Statutes at Large. – Volume 46. – Part 2. – P. 2343. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://archive.org/details/UnitedStatesStatutesAtLargeVolume46Part2>.
114. Treaty of Moscow (August 12, 1970) // German History in Documents and Images

- (GHDI) [Electronic resource]. – Mode of access : http://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=919.
115. U.S. Foreign Policy and National Security: Chronology and Index for the 20th Century / Ed. by Robert T. Davis II. – U.S. foreign policy and national security. – Santa Barbara, Calif. : Praeger Security International, 2010. – xxxii, 801p.
116. Were they always called World War I and World War II // The History. – 2013 – March 6 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.history.com/news/ask-history/were-they-always-called-world-war-i-and-world-war-ii>.
117. Williamson D. Access to History: Europe and the Cold War 1945-1991 : 2nd ed. / David Williamson. – Hodder Education, 2006. – 208 p.

А н о т а ц і я

Задорожний О. В. Міжнародно-правовий принцип непорушності кордонів у Європі та агресія Російської Федерації проти України. – Стаття.

Стаття присвячена аналізу юридичного змісту основного принципу міжнародного права непорушності кордонів у Європі та кваліфікації дій Російської Федерації стосовно України починаючи з лютого 2014 року як порушення цього основоположного принципу міжнародного права. У результаті аналізу анексії Автономної Республіки Крим та агресивних дій Російської Федерації на Сході України доведено, що Росія у своїй діяльності стосовно України є порушником цього та інших основних принципів міжнародного права.

Ключові слова: основні принципи міжнародного права, принцип непорушності кордонів у Європі, агресія Російської Федерації проти України, агресивна війна, порушення основних принципів міжнародного права.

А н н о т а ц и я

Задорожний А. В. Международно-правовой принцип нерушимости границ в Европе и агрессия Российской Федерации против Украины. – Статья.

Статья посвящена анализу юридического содержания основного принципа международного права нерушимости границ в Европе и квалификации действий Российской Федерации в отношении Украины начиная с февраля 2014 как нарушения этого основополагающего принципа международного права. В результате анализа аннексии Автономной Республики Крым и агрессивных действий Российской Федерации на Востоке Украины доказано, что Россия в своей деятельности в отношении Украины является нарушителем этого и других основных принципов международного права.

Ключевые слова: основные принципы международного права, принцип нерушимости границ в Европе, агрессия Российской Федерации против Украины, агрессивная война, нарушение основных принципов международного права.

S u m m a r y

Zadorozhny A. V. International legal principle of inviolability of borders in Europe and the Russian Federation aggression against Ukraine. – Article.

The paper analyzes the legal content of the basic principle of international law inviolability of borders in Europe and the qualification of the Russian Federation regarding Ukraine since February 2014 as a violation of this basic principle of international law. In analyzing the annexation of the Crimean Autonomous Republic and the aggressive actions of the Russian Federation to the East of Ukraine prove that Russia in its activities concerning Ukraine is an infringer of this and other fundamental principles of international law.

Key words: basic principles of international law, principle of inviolability of borders in Europe, Russian aggression against Ukraine, aggressive war, violations of the fundamental principles of international law.